

Gottfried Mann

Een gedreven musicus tijdens het Fin de siècle.

Van vele Nederlandse toondichters en dirigenten is bekend wie ze waren en tot welke werkkring zij behoorden. De meeste kapelmeesters die – voor kortere of langere tijd – werkzaam waren bij de krijgsmacht zijn op een enkele uitzondering na bijna allemaal vergeten. Als hun naam nog ergens bekend in de oren mag klinken dan blijkt het toch nog vrij lastig te zijn om precies te duiden wat hun daadwerkelijke rol was binnen het Nederlandse muziekleven. Eén van hen wil ik in het bijzonder uitlichten, niet in de laatste plaats omdat ik een aantal van zijn composities en arrangementen onlangs onder ogen kreeg. Eind augustus 2010 werden in Osnabrück het *Vioolconcert op. 101*, het *Klarinetconcert op. 90*, zijn *Feest Preludium op. 95* en *Troisième Suite d'Orchestre op. 98* op CD opgenomen.

drs. J. S. Smit*

Gottfried Mann
Collectie Nederlands Muziek Instituut

De componist en dirigent Johan Gottfried¹ Hendrik Mann (1858-1904), behoort tot de groep Nederlandse toonkunstenaars die na hun dood totaal in de vergetelheid is geraakt. Als kind vertoonde de op 15 juli 1858 geboren Mann al een grote aanleg voor muziek. Zijn ouders schakelden, nadat hij de eerste beginselen van het pianospel van zijn moeder Geertruida Hieronima van Convent ten Oever (1827-1899) kreeg, Karel Emile Wagner (1825-1889) in om hem op de piano en in de theorie les te geven. Hoewel Wagner door zijn vakgenoten vaak werd uitgelachen vanwege zijn overdreven opvattingen over kunst, zag Mann hem als zijn grote voorbeeld. Wagner die nog korte tijd leerling van Franz Liszt is geweest stond bekend om zijn verfijnde pianospel en zijn smaakvolle interpretaties, in het bijzonder van de werken van Franz Schubert. Wagner, zelf een niet onverdienstelijke componist, gaf de jonge Gottfried ook compositielessen. De trotse vader Johan Herman Mann (1827-1911)² stuurde van zijn nog maar 13-jarige zoon stiekem een aantal composities naar zijn neef, de Duitse dichter Friedrich Emil Rittershaus³ (1834-1897), die ze vervolgens doorspeelde naar de Duitse componisten Max Bruch (1838-1920), Carl Reinecke (1824-1910) en Ferdinand Hiller (1811-1885). In 1872 schreef Bruch in een brief aan mevrouw Rittershaus: *Es hat mich sehr gefreut, die Sonate Ihres jungen holländischen Freundes kennen zu lernen. Nach meiner Ansicht spricht sich ein entschiedenes Talent darin aus, und man darf hoffen, dass der noch so jugendliche Autor bei fortgesetztem Fleiß und unter verständiger Leitung später noch manches Gute leisten wird.* Ondanks het feit dat er een paar maal sprake van is geweest dat Gottfried Mann bij Max Bruch in Bonn in de leer zou gaan, is het er niet van gekomen. In

* De auteur is medewerker bij de Inspecteur Militaire Muziek Krijgsmacht. Hij ontsluit de historische muziekarchieven van de kapellen bij de Krijgsmacht. Deze worden ondergebracht bij het Nederlands Muziek Instituut in Den Haag. Smit studeerde hoorn aan het Sweelinck Conservatorium in Amsterdam en muziekwetenschappen aan de Universiteit van Utrecht.

¹ Zowel op zijn geboorteakte als latere vermeldingen in bevolkingsregisters van Den Haag en Amsterdam staat overigens telkens Godfried geschreven.

² Johan Herman Mann was wijnhandelaar in Den Haag.

³ Gottfried Mann componeerde ook enkele liederen op teksten van Friedrich Emil Rittershaus.

hetzelfde jaar kwam de componist en dirigent van het Gewandhausorchester in Leipzig, Carl Reinecke, op bezoek bij de familie Mann. Hij wilde kennismaken met het talent dat hij zag in de nog zo jonge componist.

In 1874 werd hij door zijn ouders ingeschreven aan de Koninklijke Muziekschool, het latere Koninklijke Conservatorium, in Den Haag. De directeur W. F. G. Nicolaï (1829-1896) verzorgde de theorie- en compositielessen, terwijl Gottfried nog een jaar les kreeg van Wagner. Na het eerste jaar stapte hij voor de pianolessen over naar Carel L. W. Wirtz (1843-1935). Naast enige kamermuziekwerken die hij componeerde tijdens zijn studie, schreef Gottfried af en toe een werkje voor harmonieorkest. De kapelmeester van het muziekkorps van de Dienstdoende Schutterij in Den Haag, de in zijn tijd bekende klarinettist C. J. Becht, nam dat dan met veel plezier op zijn repertoire.⁴ Op 9 augustus 1877, hij was net 19 jaar oud geworden, prijkte Mann's naam voor het eerst op een programma. Kapelmeester Becht voerde in Scheveningen zijn *Romance Harmonie du Soir* voor Cornet à Piston met harmonieorkest uit.

Inspiratie opdoen in het buitenland

In 1878 dirigeerde hij een eigen compositie, zijn *Ouverture Jan Woutersz*, ter afsluiting van zijn studie. Orkestdirectie studeerde hij weliswaar niet, maar in de 19e eeuw was het niet ongebruikelijk dat componisten hun eigen werken dirigeerden. Orkestervaring deed hij op als altviolist in het orkest van het Théâtre Royal Français de La Haye in Den Haag. Toen Mann in 1878 de Koninklijke Muziekschool verliet adviseerde directeur Nicolaï hem om niet naar een ander Conservatorium te gaan, maar een reis naar het buitenland te maken. Zijn reis begon in Duitsland en in het najaar van 1879 vertrok Mann naar Parijs. Hier componeerde hij onder andere zijn eerste orkestsuite *Scènes de Genre*. Maar ook zijn bekendste orkestwerk, de *Ouverture Freia*. Het symfonisch gedicht *La Chasse de Diane* en enkele kamermuziekwerken ontstonden eveneens in de Franse hoofdstad. Hij maakte een opzet voor een vioolconcert en vocale fragmenten voor een helaas onvoltooid gebleven opera *Melaenis*. Over het koor *Chœur de Jeunes Filles* schreef Massenet aan Mann: *mon cher confrère et ami! Je viens de lire votre chœur pour 3 voix de femmes, extriacte de votre "Melaenis". C'est une chose absolument exquise. J'en suis su charmé, que je vous l'écris encore sous l'impression de votre touchant et belle musique.*⁵ Het eerste deel van het vioolconcert werkte Mann later om tot een klarinetconcert. Hoewel zijn muziek sterk onder invloed van de grote Duitse componisten bleef staan, raakte hij toch gefascineerd door de moderne Franse school. In Parijs leerde hij onder andere Camille Saint-Saëns (1835-1921), Léo Delibes (1836-1891) en Jules Massenet (1839-1909) kennen. Alle drie collega's waren van de zelfde leeftijd en een generatie ouder dan Mann.

Ook ontmoette Mann in Parijs Henriëtte Jeanne Josephine Stucky (1863-1906)⁶, die zijn eerste echtgenote zou worden. Het is aannemelijk dat zij als gehuwden uit Parijs zijn gekomen. Stucky was geboren in Sion, in het Franstalige deel van Zwitserland, en heeft wellicht in Parijs gestudeerd. Na hun scheiding in 1898 verhuisde Stucky van Amsterdam naar Den Haag en huwde zij in 1903 met een tandchirurg uit de Residentie. Net als Gottfried werd zij niet oud. Henriëtte Stucky overleed in 1906 op 43-jarige leeftijd.

⁴ Becht verbleef in de veertiger jaren van de 19e eeuw een periode in Frankrijk. De componist J. B. Crozé droeg in 1847 in Versailles zelfs een klarinetconcert aan hem op.

⁵ *Leidsch Dagblad*, 5 maart 1896. p. 1/6

⁶ URL: <http://home.tiscali.nl/givanlenthe/gen.%20jan%20broese/gen.%20jan%20broese.htm#BM1105>

Eerste betrekkingen als dirigent

Hoe lang Mann in Parijs verbleef is niet bekend, maar in 1882 werd hij benoemd tot dirigent van het pas opgerichte Amsterdamse orkest “de Vereenigde Toonkunstenaren”. Mogelijk tipte zijn vader hem over de vacature en was dit de reden voor zijn terugkeer naar Nederland. Op 11 april 1883 werd Gottfried in Den Haag uitgeschreven en verhuisde hij naar Amsterdam. Na de ontbinding van dit orkest in 1883, maakte Mann de overstap naar de net nieuw gebouwde Parkschouwburg. Deze schouwburg kreeg een nieuw orkest, het Nieuwe Parkorkest, dat naast Gottfried Mann onder leiding kwam te staan van Willem Kes die vanaf 1888 als eerste dirigent van het Concertgebouworkest de geschiedenis in zou gaan. In 1884, nadat Kes met ruzie met de directie was vertrokken, componeerde Mann zijn balletsuite *De droom van den Klokkenluider* die meer dan 70 opvoeringen beleefde voor volle zalen. In slechts vier weken tijd had hij de muziek voor dit ballet geschreven. In december 1884 ging zijn juist voltooide *Symfonie in d kleine terts opus 87*, die hij aan Jules Massenet had opgedragen, in première. De Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst bekroonde de symfonie met een erepremie van vijf dukaten. In de zomer van 1885 componeerde Mann zijn klarinetconcert dat hij aan de beroemde Nederlandse klarinettist Christiaan Kriens opdroeg. In november ging het concert waarschijnlijk al in première, want het Leidsch Dagblad meldt dat de heer Graff in Leipzig zijn klarinetconcert⁷ zal uitvoeren. Of het concert toen ook al in druk is verschenen is niet bekend. Mogelijk werden de partijen eerst met de hand uitgeschreven, die dan later werden gebruikt om de druk er van te maken. Op hetzelfde concert zou ook zijn symfonie worden uitgevoerd.

De Parkschouwburg was in het voorjaar failliet gegaan, en Mann was weer naar zijn geboortestad Den Haag teruggekeerd.

Stafmuziek van het 4^e Regiment Infanterie

Lang werkeloos zou hij echter niet blijven. Kapelmeester Heinrich Adolf Grentzius⁸ van het Stafmuziekkorps van het 4^e Regiment Infanterie uit Leiden had aangegeven zijn dienstverband te willen beëindigen. Grentzius ging echter niet met pensioen, hij vertrok naar Tiel om daar kapelmeester te worden van het muziekkorps van de plaatselijke dienstdoende schutterij. Tot ieders verbazing solliciteerde Mann op deze betrekking en werd uit een twintigtal kandidaten gekozen tot nieuwe kapelmeester van het 4^e Regiment Infanterie. Zijn naaste omgeving vreesde echter dat hij met deze benoeming zijn talenten te grabbel zou gooien. Onder hen was de dirigent Willem Stumpff⁹ die zijn eerste

⁷ *Leidsch Dagblad* 2 november 1885. In deze aankondiging wordt ten onrechte gesproken van een concert voor bassethoorn en orkest. Het lijkt onwaarschijnlijk dat hij in de zomer van 1885 twee concerten heeft geschreven.

⁸ Heinrich Adolph Grentzius (1835-1918) Kapelmeester van het 4e R.I. tussen 1871 en 1885. Zijn militaire loopbaan in Nederland begon in 1863, waar hij in Utrecht gelegerd lag bij het Regiment Veld Artillerie. Hij klom in rangen redelijk snel op als hoornblazer. In het voorjaar van 1871 maakte hij de overstap naar de Infanterie waar hij als hoornblazer in Leiden aan de slag ging. Kort na zijn aanstelling ging hij al over tot het formeren van een muziekkorps. Of hij voor 1863 in Duitsland ook als musicus werkzaam was, heb ik uit de beschikbare bronnen nog niet kunnen achterhalen.

⁹ Willem Stumpff was tussen 1868 en de opheffing in 1882 dirigent geweest van het Parkorkest.

composities in Amsterdam in première had gebracht. Stumppf schreef hem dat hij *als belangstellende in zijn talent hem moest afraden bij een militair corps te gaan, tenzij dat de Grenadiers of het Schutterijcorps te Rotterdam ware. In den regel zijn die corpsen zóó min dat ik het voor uwe gaven bejammeren zou, indien gij daaronder te loor gingt.* Overigens waren er ook positieve geluiden te horen. Het weekblad “De Portefeuille”¹⁰ besteedt op 24 december 1885 aandacht aan Mann’s overstap van Amsterdam naar Leiden. De anonieme schrijver hoopt dat Mann zijn nieuwe kapel op het niveau kan brengen van de Grenadiers en die van het 8ste Regiment Infanterie dat onder leiding van Kwast staat. Saillant detail is wel dat Mann zelf ook artikelen in “De Portefeuille” schreef.¹¹ Ook het maandblad *Caecilia* juicht de benoeming toe. *Sedert eenige jaren is er in de samenstelling en het muzikale gehalte der militaire muziekkorpsen groote verbetering en vooruitgang op te merken; men kan dan ook daarbij niet meer volstaan met het soort kapelmeesters van vroeger. Het is noodig dat practische en met compositietalent begaafde mensen aan het hoofd gesteld worden, mannen die ook, gelijk Dunkler, weten te arrangeren [...] en vooral met den blik daarop is de stap van den heer Mann ten zeerste toe te juichen.*¹² Na een halfjaar werkloos te zijn geweest ging Mann op 1 december 1884 vol ambitie aan de slag. Van de staf van het regiment krijgt hij toestemming om de slechte musici te ontslaan en het muziekkorps te reorganiseren. Onder Heinrich Grentzius’ leiding was het niveau de laatste jaren flink achteruit gegaan dus er was veel te winnen in muzikaal opzicht.¹³ Mann zag zijn nieuwe betrekking overigens meer als een tussenstap in zijn carrière, en niet als een eindstation. Bovendien was de militaire muziek hem niet vreemd. Samen met zijn vader, één van de oudste leden van de deftige Nieuwe of Littéraire Sociëteit De Witte in Den Haag bezocht hij tussen 1868 en 1876 de concerten van de Koninklijke Militaire Kapel, die in die tijd onder leiding stond van de legendarische François Dunkler Jr., in *De Tent* van het Haagse bos. Deze sociëteit, die vanaf het begin van de 19e eeuw tot 1940 concerten organiseerde, had met het Stafmuziekkorps van het Regiment Grenadiers en Jagers zoals de kapel tot 1876 officieel heette als het ware een eigen huisorkest. Mann genoot als kind van de concerten, en leerde op deze manier heel veel muziek kennen. Het niveau van de blazers stond op een zeer hoog peil, en de jonge Gottfried leerde wat de technische mogelijkheden van de instrumenten waren. Een aantal van deze ‘halfgoden’ zoals ze in Den Haag wel werden gezien kende Mann ook persoonlijk. Omdat hij bevriend was met hun kinderen, kwam hij bij deze beroemde musici ook regelmatig over de vloer. In 1887 benaderde het Bestuur van Sempre Crescendo, het studentenorkest van de Universiteit van Leiden, Gottfried Mann, om het orkest weer uit het slop te halen. Mann ging deze uitdaging aan, en binnen heel korte tijd wist hij de harten van de musici te winnen. Het orkest maakte daarna een ongekende bloei door. Hij kende vele goede musici en haalde beroemde collega’s naar Leiden om als solist met het orkest op te komen treden. Eén van de hoogtepunten is 1897 geweest waar het orkest het vijfde pianoconcert van Beethoven uitvoerde met Willem Mengelberg als solist. Het orkest ging ook voor het eerst van haar bestaan buiten Leiden concerten verzorgen. Omdat er niet genoeg studenten waren, nam

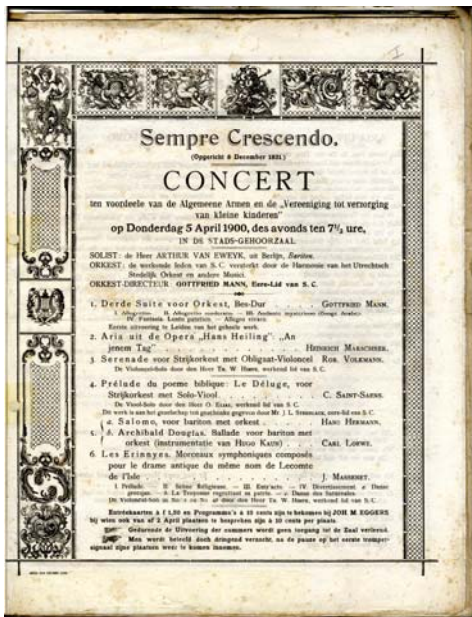
¹⁰ *De Portefeuille*, VIIe Jaargang No. 39, 24 december 1885 pp. 626-627.

¹¹ Naast de *Portefeuille* schreef Mann ook regelmatig in het Weekblad voor Muziek en was hij recensent voor het Algemeen Dagblad.

¹² *Caecilia* decemer 1885.

¹³ De heer J. G. H. Mann, benoemd kapelmeester van het 4de reg. inf. alhier, in plaats van den heer Grentzius, die als zoodanig pensioen heeft bekomen, schijnt de zaak flink aan te pakken, om zoodoende het muziekkorps weer op een standpunt van vroegeren bloei te brengen. In den laatsten tijd was er bepaald gebrek aan discipline, eerbied van de zijde der muzikanten was er voor den kapelmeester niet, zelfs werd er door hen op muziek- of danspartijen een hoogere toon aangeslagen als wel passelijk was en waardoor zij dan ook successievelijk ten hunnen nadeele op vele van die partijen door andere muziekkorpsen werden vervangen. De heer Mann wil ten stelligste daaraan een einde maken, door hen, die hem of te zwak voor hun partijen voorkomen, of om andere gegronde redenen, te doen vervangen door flinkere krachten. *Leidsch Dagblad*, 13-01-1886.

Mann zijn muzikanten van de Stafmuziek mee om het orkest aan te vullen. Een gewoonte die al bestond in de tijd van voor 1875 toen de musici van de Grenadiers regelmatig het orkest kwamen versterken. Na zijn vertrek bij het Stafmuziekkorps maakte Mann overigens steeds gebruik van de musici van het Utrechts Stedelijk Orkest. Naast alle activiteiten als dirigent en componist richtte Mann in 1891 samen met onder andere de schilder Theophile de Bock ook nog de Haagse Kunstkring op.¹⁴ De Haagse Kunstkring is een vereniging in Den Haag voor en van kunstenaars en kunstliefhebbers. Tot oktober 1894 zat Mann met zijn medeoprichters in het bestuur, waarna zij gezamenlijk aftraden en plaats maakten voor de nieuwe bestuurders.

Collectie Nederlands Muziek Instituut

De dirigeerstok van François Dunkler

Voor het Stafmuziekkorps van het 4^e Regiment schreef Gottfried tientallen werken. Naast de gebruikelijke marsen en arrangementen componeerde hij vele operafantasiën.¹⁵ Met deze fantasiën had hij bij het grote publiek een ruime bekendheid verworven, want de encyclopediën waar zijn naam nog in voorkomt roemen hem juist om dit genre. Na zijn ontslag als kapelmeester gaf hij toestemming om kopieën te maken van zijn composities. Een aantal van zijn operafantasiën zijn bewaard gebleven maar worden, in verband met de veranderde tijdgeest, helaas niet meer uitgevoerd. Ook als dirigent van het strijkorkest maakte hij grote naam. De Koninklijke Militaire Kapel was na de dood van François Dunkler in de versukkeling geraakt, en Mann maakte met zijn kapel grote naam. Hier en daar wordt er in kranten zoals de *Leidsche of Haagsche Courant* geschreven dat Mann zijn kapel zelfs op een hoger niveau heeft gebracht dan de beroemde kapel uit Den Haag die op dat moment onder

¹⁴ Het bestuur had bestaan uit T. de Bock, Jurriaan Kok, De Josselin de Jong, Boele van Hensbroek, Odé Lange, Du Rieu en Gottfried Mann. *Het nieuws van den dag*, 3 oktober 1894 dag.

¹⁵ Onder leiding van den heer Mann gaf het muziekkorps van het 'vierde' in de zomerseizoenen van 1886-1893 470 Harmonie Concerten. [...] Het repertoire bestond uit 322 nummers: 48 ouvertures, 48 fantasiën, 34 walsen, 67 marschen, 96 zoogenaamde tusschennummers, 10 polka's en andere dansen en 19 solo-nummers. Hiervan behooren slechts 74 tot het repertoire van vóór 1886; de overige 248 nummers werden in den loop dezer jaren voor de eerste maal uitgevoerd. Mann's compositiën en arrangementen voor harmoniemuziek bedragen 67 nummers. *Leidsch Dagblad*, 19 augustus 1893 p.1

leiding van Willem van der Linden staat.¹⁶ Mann had ook een hele verzameling brieven die hem werden toegezonden gedurende zijn dirigententijd. Eén wil ik hier graag opnemen. Onder de kop “Brieven aan een Kapelmeester” is het volgende te lezen:

W.E. Heer.

Daar ik met U. E. ofspraak heb gedaan om Maandag 26, Z. a. S. bij U. E. te kommen zoo Moet ik U. E. Melden dat ik U. E. Vriendelijk bedankt voor de moeden die U. E. gedaan hep zoo moet ik U. E. bedanken voor het angesement dat U. E. voor mijn had om redden dat de Nomever Wisselaars te veel willen hebben Zoo hep ik maar geteekent bij de Konukleike Kapel.

*Die zich noemp,
U. E. Dienaar¹⁷*

In de zomer van 1893 nam hij zijn ontslag als kapelmeester van het 4^e Regiment¹⁸ nadat hij in datzelfde voorjaar een eigen muziekschool, zijn “Muziek Instituut”, in Leiden had opgericht. De leerlingen konden onderwijs krijgen in viool, cello, piano en theorie. Kort na de opening telde zijn instituut al 50 leerlingen. In deze periode begon Mann zich als pianist ook steeds meer toe te leggen op het begeleiden van bekende musici. Van onder andere Catharina van Rennes, Christiaan Timmer de concertmeester van het Concertgebouworkest, en Josef Orelio de beroemde bariton van de Nederlandsche Opera, was hij de begeleider. In het voorjaar van 1894¹⁹ werd Gottfried Mann door het bestuur van het Concertgebouw geëngageerd tot het dirigeren van de concerten in de open lucht en de zoogenaamde “populaire concerten” te Amsterdam gedurende de maanden mei tot september. Bovendien zou hij alle concerten dirigeren tijdens het jaarlijks verlof van Willem Kes (1854-1936), in juli en augustus. Op 24 juni dirigeert hij onder andere zijn eigen klarinetconcert met Anton Blitz als solist. Dat hij op een aantal punten andere spelopvattingen heeft dan men van Kes gewend is, blijkt wel uit een recensie in de Nieuwe Rotterdamsche Courant. De correspondent H. L. Berckenhoff roemt de interpretatie van de *L’Arlésienne* suite van Georges Bizet. Hij stelt dat Mann de Franse muziek hem op het lijf geschreven is. Met het neerzetten van accenten en het smaakvol en verrassend verdelen van de kleur weet hij uitstekend zijn stempel op de uitvoering te drukken. Hij is onmiskenbaar een aanhanger van de moderne Franse school. Over zijn interpretatie van de *Ouverture Leonore* van Beethoven was Berckenhoff dan ook minder enthousiast. Mann neemt de tempi sneller en zet de accenten scherper neer. Berckenhoff denkt dat de plechtige breedheid van Beethovens werk hierdoor verloren gaat. *De heer Mann doet anders, maar hij is “iemand”, naar wien men luistert, omdat hij iets te zeggen heeft en het zegt op zijne manier.*²⁰ Het klinkt alsof Mann hier al vooruitloopt op de oude uitvoeringspraktijk die pas in de zeventiger jaren van de twintigste eeuw opgang begon

¹⁶ Rond de pensionering van J. H. Völlmar als kapelmeester in 1888 van de Koninklijke Militaire Kapel werd er hevig gespeculeerd dat Mann zijn nieuwe opvolger zou worden. In een ingezonden brief in de *Leydse Courant* van 24 februari 1887 maakt Mann aan alle speculaties een eind. Hij wil bij zijn kapel in Leiden blijven en heeft geen ambities om de overstap naar Den Haag te maken.

¹⁷ *Leidsch Dagblad*, 26 januari 1894 p.6/14

¹⁸ Op de vacature solliciteerden maar liefst 50 sollicitanten. Achttien van hen kregen een uitnodiging om een proefdirectie te komen afleggen. Uiteindelijk ging het kapelmeesterschap naar Willem van Erp, de es klarinettist van de kapel. Mann componeerde voor hem een Concert voor es klarinet en harmonieorkest.

¹⁹ De betrekking van tweeden orkestdirecteur van het Concertgebouw zal – daar de Heer [J. J. T.] Renard ernstig ongesteld is – gedurende de zomermaanden door den Heer Gottfried Mann uit Leiden, worden waargenomen, die op dit gebied, ook te Amsterdam, met eere bekend is. De Heer Mann dirigeert Zondagavond a.s. (6 mei 1894) het eerste populair concert in dit seizoen. *Het nieuws van den dag* : kleine courant. 3 april 1894, dag.

²⁰ *Leidsch Dagblad*, 25 mei 1894. p.1/4

te krijgen. De gezwollen romantische interpretaties die aan het eind van de 19e eeuw heersten, worden door Mann blijkbaar al losgelaten.

Een nieuwe carrière als operadirigent

In het voorjaar van 1896 volgt Mann Simon J. H. de la Fuente op als tweede dirigent van de Nederlandsche Opera in Amsterdam. Opvallend is dat Mann slechts opera's van Franse componisten dirigeert.²¹ Van de ruim 20 producties die de Nederlandsche Opera in het seizoen 1896-1897 op de planken zet, neemt hij er slechts vijf voor zijn rekening. Hierbij moeten we bedenken dat de opera's meerdere malen gedurende het seizoen werden uitgevoerd en dat de voorstellingen door het hele land gingen. De meeste producties werden gedirigeerd door de eerste dirigent Cornelis van der Linden, maar ook Jan Albert Kwast en de vaste regisseur Carl Dibbern namen een aantal producties voor hun rekening. Kwast was onder andere kapelmeester geweest van het 8^e Regiment Infanterie uit Arnhem.

Blijkbaar heeft Gottfried Mann zijn militaire aspiraties nog niet laten varen, want in de herfst van 1896 solliciteert hij alsnog naar een betrekking van kapelmeester bij de Koninklijke Militaire Kapel.²² Hij heeft op dat moment natuurlijk een voortreffelijke onderhandelingspositie vanwege zijn verleden als kapelmeester van het 4^e regiment Infanterie, tweede dirigent van het Concertgebouworkest in 1894 en huidige werkkring bij de Nederlandsche Opera. De Leidsche Courant schenkt ruim aandacht aan het voorval, en noemt de eis zeer terecht. Was het niet immers François Dunkler geweest die geëist had om officier te worden. Als genaturaliseerde Duitser kreeg hij indertijd wel de officiersrang, maar Mann was een geboren Hagenaar. Natuurlijk kwamen zijn ouders uit Duitsland, maar Gottfried was een geboren Nederlander.²³ Omdat hij in zijn vorige betrekking adjudant onderofficier was geweest, *heeft hij dus ruimschoots gelegenheid gehad om te leeren inzien wat het betekent, dat een man van talent en ontwikkeling in de militaire hiërarchie onder den eersten den besten piepjongen tweeden luitenant wordt geplaatst.*²⁴ De hoop was vooral gevestigd op Mann omdat de kapel onder Van der Linden flink was achteruitgegaan. *N. A. Bouman, die natuurlijk een verdienstelijk kapelmeester is, zal de eerste zijn om toe te geven dat hij bij een geniaal musicus als Gottfried Mann in de schaduw moet staan*, aldus het relaas van het Leidsch Dagblad. De *Amsterdamsche Courant* ontkent overigens de eisen van Mann en stelt dat deze volkomen uit de lucht zijn gegrepen.²⁵ Mann zou zelfs niet eens hebben gesolliciteerd op de vacature. Maar op 4 december meldt dezelfde krant dat er toch een viertal kandidaten, waaronder Gottfried Mann, voor een commissie een proef van bekwaamheid moet afleggen.²⁶ Naast Mann en de al bekende kandidaat N. A. Bouwman hebben ook kapelmeester G. K. G. van Aaken van het 5^e reg. inf. uit Amersfoort en F. H. E. Bicknese van het 1^e reg. inf. uit Assen geopteerd. Op 10 december bericht de *Amsterdamsche Courant* dat de commissie nog geen kandidaat heeft gevonden, maar een dag later schrijft de krant dat uiteindelijk de keuze op N. A. Bouwman is gevallen.

²¹ **Mignon** van Ambroise Thomas (8 september 1896), **Carmen** van Georges Bizet (27 september 1896), **Faust** van Charles Gounod (25 oktober 1896), **Hamlet** van Ambroise Thomas, 27 november 1896), **Roméo et Juliette** van Charles Gounod, (3 januari 1897).

²² Gottfried Mann is niet benoemd tot kapelmeester van de stafmuziek der grenadiers en jagers, omdat zijne voorwaarde, dat hem de officiersrang zou worden toegekend, niet werd ingewilligd. *Leidsch Dagblad* 16 december 1896; p.1/6

²³ Dit is een foutieve veronderstelling van de correspondent. Beide ouders van Mann zijn in 1827 in 's Hertogenbosch geboren.

²⁴ *Leidsch Dagblad* 16 december 1896; p.1/6

²⁵ *Amsterdamsche Courant*, 24 november 1896.

²⁶ De commissie zal bestaan uit de heren A. Kool, Richard Hol, Henri Viotta, en Wouter Hutschenruyter. *Amsterdamsche Courant*, 23 november 1896.

Eind april 1896 was W. F. G. Nicolai overleden, de directeur van de Koninklijke Muziekschool. De dirigeerstok, die François Dunkler Jr. in 1853 van de officieren van het regiment grenadiers en jagers had gekregen en die door de weduwe van Dunkler aan Nicolai was geschonken, werd vervolgens door zijn weduwe tot aandenken aan haar echtgenoot, aan Gottfried Mann geschonken.²⁷ Wellicht was de wens toch de vader van gedachte dat Mann de opvolger van Willem van der Linden zou worden.

Theo Mann-Bouwmeester in de rol van:
De tweede Mevrouw Tanqueray
Foto: Franz Eiffert.
Collectie: Theater Instituut Nederland

Componist, dirigent en begeleider

In het seizoen van 1896/1897 was Mann tevens dirigent bij de Koninklijke Vereeniging Het Nederlandsch Toneel. Hier leerde hij de, uit het nog immer bekende toneelgeslacht, actrice Theo Bouwmeester kennen.²⁸ Het gezelschap voerde het toneelstuk *Koning Oedipus* van Sophocles uit, met begeleiding van een groot orkest dat onder leiding van Mann stond. In het najaar van 1898 vroeg Gottfried haar ten huwelijk, maar in verband met haar 25-jarig jubileum in Amsterdam voltrok het huwelijk zich pas op 1 juni 1899. Theo Bouwmeester zou tot haar dood de naam Mann blijven gebruiken.

Na één seizoen bij Cornelis van der Linden houdt Mann het voor gezien en maakt de overstap naar de nieuw opgerichte Sociétaire Noord- en Zuid-Nederlandsche Opera-Vereeniging van Johannes George de Groot, vermoedelijk vanwege een positieverbetering van tweede naar eerste dirigent. Of ook andere redenen hier aan ten grondslag liggen blijft wat vaag, want in het voorjaar van 1897 was er ook sprake van dat Mann naar Groningen zou overgaan om J. H. Bekker op te volgen bij de Groningse Harmonie. Na veel wikken en wegen ziet hij van een betrekking in Groningen af en blijft hij vooralsnog in Amsterdam. Hij verkast van de Amsterdamse Stadsschouwburg naar de Parkschouwburg. Geen onbekende plek, want in 1883/84 is hij hier tenslotte al dirigent van het Parkorkest geweest. Ook bij De Groot dirigeert Mann op een enkele uitzondering na, alleen Franse opera's.²⁹ Opvallend is dat een aantal van

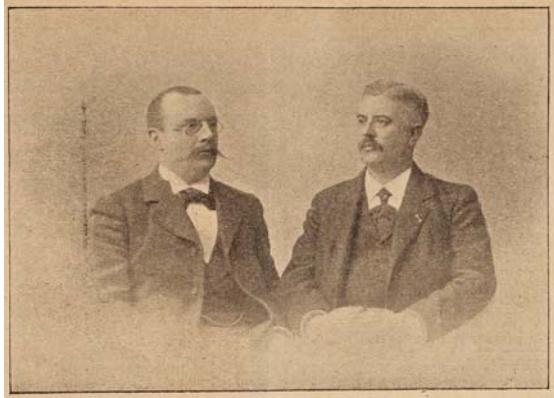
²⁷ *Leidsch Dagblad* 20 november 1896 p.1/6

²⁸ ING - Den Haag. Bronvermelding: H.H.J. de Leeuwe, 'Bouwmeester, Theodora Antonia Louisa Cornelia (1850-1939)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*.

<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/bouwmeester> [13-03-2008]

²⁹ **Les Huguenotes** van Giacomo Meyerbeer (11 september 1897), **Samson et Dalila** van Camille Saint-Saëns (18 september 1897), **Faust** van Charles Gounod (2 oktober 1897), **Carmen** van Georges Bizet (9 oktober

deze opera's die hij bij de Nederlandsche Opera heeft gedirigeerd, nu weer terug op het programma komen.³⁰ De onderneming van Georges de Groot was echter geen lang leven beschoren, het doek viel al na een paar maanden. In november 1897 moest hij zijn ambities opgeven en de deuren sluiten.

Neêrlandsch Weekblad, 1897
Gottfried Mann en Josef Orelio

In het voorjaar van 1897 maakte Mann met Josef M. Orelio een tournee door het land met uitsluitend Nederlandse liederen. Niet minder dan 27 werken van Nederlandse componisten stonden er op het programma. De ster van Mann als componist begon ondertussen ook steeds meer te rijzen. Ter gelegenheid van de inhuldiging van Koningin Wilhelmina componeerde hij een Kroningsmarsch, die uit de vele inzendingen als beste werd uitgekozen. Niet alleen alle muziekverenigingen en militaire kapellen hebben deze mars op hun repertoire gezet, op het nationaal feestconcert op 31 augustus 1898 zal het door het Concertgebouworkest onder Willem Mengelberg tot klinken worden gebracht. Ook het Berlijns Philharmonisch Orkest onder leiding van Josef Řebicěk³¹ zal het op dezelfde avond uitvoeren in Scheveningen. Mann componeerde naast zijn klarinetconcert uit 1884 ook nog een concertstuk voor klarinet met orkest³² en op verzoek van de aan het conservatorium van Gent werkzame Nederlandse professor en vioolvirtuoos Johan Smit, componeerde hij een concert voor viool en orkest.³³ Dit concert, zijn opus 101, is echter niet aan Smit opgedragen, maar aan de eerste violist van het Böhmische Streichquartett, Karel Hoffmann (1872-1936). In november 1900 gaven Mann en Hoffmann een aantal recitals in Amsterdam en Den Haag. Hoffmann aanvaardde de opdracht, en zijn oordeel over het vioolconcert was eenvoudig: "herrliche Musik".³⁴ Het is echter onwaarschijnlijk dat Hoffmann het concert met orkest ooit heeft uitgevoerd. De partituur is in februari 1901 geïnstrumenteerd, en er is voor zover bekend geen uitvoeringsmateriaal van dit concert overgeleverd. Theo Mann-Bouwmeester schrijft in haar biografie "Mijn leven" dat haar echtgenoot het vioolconcert voor Martin Wolters geschreven

1897), **Pagliacci** van Ruggiero Leoncavallo (23 oktober 1897), **Cavalleria rusticana** van Pietro Mascagni (23 oktober 1897), **Hamlet** van Ambroise Thomas (15 november 1897).

³⁰ In de 19^e en vroeg 20^e eeuw was het nog gebruikelijk om alle opera's in het Nederlands te zingen. Elke opera met een niet Nederlandse tekst moest daarom vertaald worden. De onvoltooide opera *Melaenis* van Mann heeft ook een Nederlands libretto.

³¹ Josef Řebicěk (1844-1904). Oostenrijkse violist en dirigent. Tussen 1897 en 1903 was hij dirigent van het Berlijns Philharmonisch Orkest, dat vanaf 1885 tussen mei en eind september in het Kurhaus te Scheveningen concerten gaf voor de badgasten.

³² De autograaf van dit Concertstuk bevindt zich in de muziekbibliotheek van het Concertgebouworkest.

³³ *Leidsch Dagblad*, 4 september 1900 p.1/4 Smit had samen met Mann gestudeerd aan de Koninklijke Muziekschool.

³⁴ *Het nieuws van den dag*, 19 november 1900 dag. De versie voor viool en piano werd uitgegeven bij de Haagse uitgever G. H. van Eck.

heeft, maar op dit punt lijkt zij zich dus te vergissen.³⁵ Overigens is Eduard Reeser³⁶ een stuk minder enthousiast over het vioolconcert. *Uit lateren tijd dateert zijn vioolconcert op. 101, waarin tussen veel goedkoops en oppervakkigs - een reeks chromatisch dalende verminderde-septime accoorden, vier maten achtereen, klonk bij Liszt al afgezaagd! - momenten voorkomen, die zonder twijfel een zekere bekoring kunnen uitoefenen.* Reeser bespreekt hier het klavieruittreksel, waarbij niet uit het oog mag worden verloren dat hij het schreef ongeveer 50 jaar na ontstaan van de compositie. Een grote veranderde tijdsgeest ten aanzien van muziek, en zeker als het gaat om de kijk op Nederlandse componisten moeten wij zijn kritische blik met enige reserve opvatten. In dat licht moeten we misschien ook de kritische kanttekeningen van Sem Dresden zien, die schrijft over Mann: *een neiging [...] naar den Franschen stijl was iets ongewoons en hetgeen bij lateren, toen de muziek in Frankrijk zich meer en meer ging ontwikkelen juist nieuw en frisch bloed heeft kunnen geven, was bij hem van geen beteekenis. Zijn liederen zijn, men heeft het vaak gezegd, niets anders dan nabootsingen van Massenet.*³⁷

Afnemende gezondheid

Mann was iemand die heel hard werkte. Van dirigeren kwam het de laatste jaren van zijn leven niet veel meer. Hier en daar deed hij nog wel losse gastdirecties maar een vaste betrekking bij een orkest zat er niet in. Of hij daar nog actief mee bezig is geweest blijft vooralsnog gissen. Hij dirigeerde nog wel de concerten van *Sempre Crescendo* en was betrokken bij Maatschappij de Toekomst, maar het begeleiden van musici van achter de piano en het componeren ging steeds meer tijd in beslag nemen. Zo werkte hij jarenlang aan zijn opera *Malaenis*. Op verschillende momenten wordt de opera aangekondigd, regelmatig valt te lezen dat het werk bijna af is. Maar helaas zijn behalve het voorspel en vrouwenkoor geen andere delen tot een opvoering gekomen. Al deze werkzaamheden zorgden ervoor dat Mann langzamerhand overwerkt begon te raken. Het sloopte zijn zenuwen. In de zomer van 1901 had het echtpaar de gebruikelijke vakantiereis door een aantal Europese landen moeten uitstellen. Mevrouw Mann zag dat haar altijd zo zachtmoedige echtgenoot steeds prikkelbaarder en nerveuzer werd. Ze besloten om naar Scheveningen te gaan. Maar na een aantal weken werd de toestand niet beter en schakelde ze haar broer, de eveneens zeer bekende toneelspeler Louis Bouwmeester in, om eens naar haar echtgenoot te kijken. Hij zag de ernst van de situatie in, en samen met een zenuwarts vertrokken de drie mannen op 2 juli 1901 naar het Gesticht Coudewater in Rosmalen.³⁸ Zijn eerste verblijf zou drie maanden duren. Na zijn ontslag op 29 september gaat hij aansterken bij zijn vader in Den Haag. De werken, welke hij in zijn afzondering heeft geschreven zijn 1. *Andante lyrique* voor viool en piano, opgedragen aan dr. De Bruyn van Coudewater, 2. *Andante religioso* voor cello en klavier, opgedragen aan Charles van Isterdael, 3. *Concertstuk voor harp en hoorn*, opgedragen aan mejuffrouw M. Houtgraaf, harpiste van het Utrechts Stedelijk Orkest, 4. *Marsch*, opgedragen aan den heer Hoogveld, directeur van Coudewater, 5. *Opdracht*, lied voor sopraan, opgedragen aan mejuffrouw J. Plet, 6. *Plechtige marsch*, voor harmonieorkest,

³⁵ Theo Mann-Bouwmeester, *Mijn leven*, p.160

³⁶ Eduard Reeser, *Een eeuw Nederlandse muziek*.

³⁷ *Het muziekleven in Nederland sinds 1880 I componisten*, Amsterdam, Elsevier 1933. p.75

³⁸ In het Gesticht Coudewater verbleven in deze tijd vooral geesteszieken uit de gegoede burgerij.

opgedragen aan de Koninklijke Militaire Kapel, 7. *Dolce far niente*, voor klavier, 8. *Scherzando-Pastorale* voor cello met klein orkest, opgedragen aan Anton Hekking. Bovendien is Mann nog aan een *Symphonische Dichtung* voor groot orkest, *Das Meer*, begonnen, die hij aan Josef Řebicěk en de Berlijnse Philharmonie wilde opdragen.³⁹ Het lijkt er op dat hij ook de maanden na zijn ontslag flink heeft doorgewerkt, want hij heeft zijn opera weer ter hand genomen.⁴⁰ Mann zou in een afrondende fase zijn zodat de Nederlandsche Opera nog een uitvoering in hetzelfde seizoen zou kunnen geven. Tijdens het concert ter gelegenheid van het 70-jarig bestaan van Sempre Crescendo op 3 december 1901 wilde Mann zijn *Ouverture Freia* en het *Vioolconcert* programmeren. Als solist in het concert stond Bram Eldering gepland.⁴¹ Beide werken kwamen echter niet op het programma. Wel voerde het orkest een nieuwe compositie van zijn dirigent uit, de *Canzone op. 118* voor viool en orkest, een compositie uit 1900.

Op 10, 11 en 12 januari 1902 was het Driedaagsch Nederlands Muziekfeest in het Concertgebouw, georganiseerd door de Toonkunst afdeling Amsterdam. Op dit muziekfeest werden uitsluitend werken uitgevoerd van Nederlandse componisten. Tijdens het derde concert, als laatste werk voor de pauze, kwam het *Voorspel* en *Chœur de Jeunes Filles* uit de opera *Melaenis* van Mann op de lessenaar. Willem Mengelberg leidde de concerten van dit muziekfeest.

Te vroeg einde van een veelbelovende musicus

Anderhalf jaar later gaat het blijkbaar weer zo slecht met hem dat hij op 24 november van hetzelfde jaar opnieuw moet worden opgenomen. Op 10 februari 1904 overlijdt Gottfried Mann in het Gesticht Coudewater. Op 13 februari is de uitvaart op Oud-Eikduinen in Den Haag, opgewacht door vele belangstellenden. Een deel van het muziekkorps van het 4^e Regiment uit Leiden, waaronder kapelmeester Van Erp en onderkapelmeester Oostelaar. Ook de voorganger van Mann bij het 4^e Regiment, de oud-kapelmeester Grentzius was hierbij aanwezig. Bestuur en ereleden van Sempre Crescendo, Arnold Spoel en mr. Verbroek als vertegenwoordigers van de zangvereniging Melorophia waar Mann jarenlang dirigent van is geweest. In het eerste rijtuig zaten mevrouw Mann-Bouwmeester en de oude vader van Gottfried. Luitenant-directeur N. A. Bouwman van de Koninklijke Militaire Kapel, D. M. H. Bolten, kapelmeester van de Dienstdoende Schutterij van Den Haag die waarschijnlijk solist was bij de eerste uitvoering van Mann's *Romance Harmonie du Soir* voor Cornet à Piston met harmonieorkest. Bolten was tevens secretaris van Maatschappij "De Toekomst". *Arnold Spoel herdacht Mann als groot kunstenaar, die de nationale muziekliteratuur met voortreffelijke muziek heeft verrijkt.*⁴² Een dag na de uitvaart is er een herdenkingsconcert in Amsterdam onder leiding van Martin Wolters, waar niet alleen Mann wordt herdacht maar ook Richard Wagner. Bovendien staat de *Marcia funèbre* uit de derde symfonie van Ludwig van Beethoven op het programma. Van Mann worden uitgevoerd zijn *Romance* voor viool en orkest met Martin Wolters als solist. Het concert wordt geopend met de *Ouverture Freia*, en

³⁹ *Het nieuws van den dag*, 20 september 1901. tweede blad, p.6

⁴⁰ *Het Leidsch Dagblad* deelt mede, dat de Heer Gottfried Mann van Mr. Van Loghem [...] een zeer dichterlijken Nederlandschen tekst van Bouilhets *Melaenis* heeft verkregen, waarop Mann de twee laatste maanden met opgewektheid heeft gecomponeerd. *Het nieuws van den dag*, 9 december 1901.

⁴¹ Bram Eldering (1865-1943) was een leerling van de beroemde Joseph Joachim. Hij was tussen 1899 en 1903 docent hoofdvak viool aan het Amsterdamsch Conservatorium. Eldering vertrok in 1903 naar Keulen om daar concertmeester te worden. Tijdens een bombardement door de geallieerden stierf hij. Eldering werd in Amsterdam als leraar opgevolgd door niemand minder dan Carl Flesch.

⁴² *Het nieuws van den dag*, 16 februari 1904.

als een na laatste werk van het concert wordt de *Troisième Suite d'Orchestre* uitgevoerd. Het herdenkingsconcert wordt afgesloten met de *Ouverture Tannhäuser* van Richard Wagner. Gottfried Mann wordt door Wouter Hutschenruyter⁴³ gezien als de dirigent die de Volksconcerten heeft uitgevonden in Amsterdam, dus nog ruim voor de tijd dat Mengelberg zijn populaire Volksconcerten dirigeerde. In zijn boek *Consonanten Dissonanten*⁴⁴ schrijft Hutschenruyter dat toen hij een keer in Amsterdam was hij naar een Volksconcert in het Circusgebouw – achter het Rijksmuseum – is gegaan, waar laagdrempelige concerten werden gegeven door een ad hoc. orkest onder leiding van Gottfried Mann. *De toegangsprijs tot deze concerten was zeer laag; de programma's bevatten een, in eenvoudige begrijpelijke taal gestelde verklaring van alle uit te voeren nummers*, aldus Hutschenruyter. Het ad hoc. orkest overigens was de Amsterdamsche Orkestvereniging die Mann eerder van zijn collega J. A. Kwast had overgenomen.⁴⁵ Gedurende het winterseizoen werden er elf concerten gegeven in de “Arena” die werden bezocht door 25116 luisteraars. Er werden in totaal 16542 programma's à 1 cent per stuk verkocht. De toegangsprijs tot deze concerten bedroeg 10 cent.⁴⁶ *'t Is klassieke muziek, zoowel van de oudere als de nieuwere meesters, die door het goede orkest der Amsterdamsche Orkest-Vereeniging, thans onder leiding van Gottfried Mann, wordt ten gehore gebracht. [...] Verheffend is de aanblik op die dicht gevulde, opgaande rijen van het groote ronde gebouw. [...] Er zijn [...] houders van bierhuizen en kroegen, die er over klagen, dat hun buurt leegloopt, als die ellendige dubbeltjes-concerten worden gegeven.*⁴⁷ De gemiddeld 2500 bezoekers per concert kwamen grotendeels uit de arbeidersklasse. De concerten werden bijgewoond onder grote stilte en met ernstige aandacht. Het hinderlijke roken tijdens het eerste concert werd op verzoek van de organisatie gestaakt. Ook het meenemen van zuigelingen, die soms de stilte verbraken, werd verboden. Kapelmeester Grentzius van het 4^e Regiment Infanterie organiseerde overigens al Volksconcerten in zijn tijd bij de Stafmuziek in Leiden. Hoewel Mann ook met het symfonieorkest van de Stafmuziek volksconcerten in Leiden organiseerde was het dus niet echt zijn uitvinding, ondanks het feit dat Mann van Hutschenruyter alle eer krijgt.

Titelblad van de “Kroningsmarsch” uit 1898. Gecomponeerd ter gelegenheid van de inhuldiging van Koningin Wilhelmina

⁴³ Wouter Hutschenruyter was tweede dirigent van het Concertgebouworkest en dirigent van het Utrechts Stedelijk Orkest. Later werd hij directeur van de Muziekschool van Rotterdam.

⁴⁴ Wouter Hutschenruyter, *Consonanten en Dissonanten* p.110

⁴⁵ *Het Nieuws van den dag*, 13 februari 1897, dag.

⁴⁶ *Weekblad voor Muziek* No. 25, 19 juni 1897 p. 203.

⁴⁷ *Het nieuws van den dag*; kleine courant 5 april 1897, dag.

Conclusie.

Slechts 45 jaar oud werd Gottfried Mann, waarvan de laatste drie hij voor langere tijd was opgenomen in het Gesticht Coudewater, bij Rosmalen. Op 14 februari 1904 werd er onder leiding van de dirigent Martin Wolters⁴⁸ door het voormalige orkest van opera in Artis tijdens een matinee ter nagedachtenis onder andere zijn *Troisième Suite d'Orchestre op. 98*⁴⁹ uitgevoerd. Een schamele troost voor een componist met een oeuvre van meer dan 100 werken. In 1942 voerde de klarinettist Jaap van Opstal bij het Residentie Orkest nog eens zijn concert uit, maar verder is Mann totaal in de vergetelheid geraakt. Veel van zijn composities heb ik ook nog niet terug kunnen vinden. De werken die hij componeerde tijdens zijn eerste opname in 1901 liggen nog verscholen, of zijn vernietigd. Op de twee bekende vindplaatsen, de muziekbibliotheek van Sempre Crescendo⁵⁰ en de Toonkunst Bibliotheek van Amsterdam⁵¹ heb ik te weinig van zijn composities teruggevonden. Er is nog een lange speurtocht te gaan.

⁴⁸ Martin Wolters was violist en dirigent. Vanaf 1881 als violist verbonden aan het Paleisorkest, gaf vanaf 1885 ook regelmatig soloconcerten. Werd in 1897 dirigent van de Amsterdamsche Orkest Vereeniging, waarmee hij de wekelijkse concerten in Artis verzorgde. Ook was hij Luitenant Dirigent van het Stedelijk Stafmuziekkorps van de Schutterij. In 1902 organiseerde hij de zondagochtendconcerten in het Vondelpark. Van 1907-1909 werkzaam in Londen als concertmeester en tweede dirigent van het Queens Hall Orchestra, daarna weer in Amsterdam werkzaam. Bron: Beeldbank Stadsarchief Amsterdam.

⁴⁹ Het eerste deel voltooide hij in Leiden 26 november 1884. Het tweede deel in Scheveningen 1896. het derde deel "Songe Arabe" in Leiden op 1 december 1889. Het vierde deel voltooide Mann in Scheveningen op 8 april 1896. Hij droeg het op aan de Maatschappij de Toekomst in Den Haag, waarvan hij zelf de dirigent was. De première was op 22 april 1896.

⁵⁰ Nederlands Muziek Instituut in Den Haag.

⁵¹ Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam